

ՄԱԳ. ՅԱԿՈԲ-ԳՐԻԳՈՐ

ԵԹՈՎՊԻԱ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

(ԲՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ)

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ

1927

ԵԹՈՎՊԻԱ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

(ԲՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ)

Կրկին
1092

Արտատպում « ԲԱԶՄԱՎԷՊ »-ին

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ

1927

Ն ու է ռ

Լիզսլոմի Գալուստ Կիւլպէնկեան

Հիմնարկութեան կողմէ

Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների

Ակադեմիայի Մատենադարանին

1966

9/29/99

ԱՅՍ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՍ ԿԸ ՆՈՒԻՐԵՄ

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԲԱՐՋՐՈՒԹԵԱՆ

ԳՍՀԱԺԱՌԱՆԳ ԵՒ ԽՆԱՄԱԿԱԼ ԻՇԽԱՆ ՄԵԾ ՀԱՅԱՍՏԻՐ

ՌԱՍ ԹԱՖԱՐԻ ՄԱԿՈՆՆԷՆԻ

ԵԹՈՎՊԻՈՅ

ՄԱԳ. ՅԱԿՈԲ-ԳՐԻԳՈՐ

ԵԹՈՎՊԻԱ, ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Ա.

1. — Կ. Եթովպիա կամ Հոթեշիստան քաղաքականապես նոյն երկրամասը կը պարունակէ, սակայն աշխարհագրական մօրմունումով Եթովպիոյ բարձրաւանդակը առաւելապէս կը կոչուի Հաբեշիստան, Հաբէշ քաղը եկած է կարմիր ծովու ափրիկեան եզերքի վրայ բնակող Արաբներէն, որոնք Հաբաշտտ կը կոչուէին: Ասոնք յետոյ Եթովպիան ալ արաբերէն Հաբէշ (իստան) կոչեցին, որ կը նշանակէ «ժողովուրդի խառնուրդ»:

Սակայն Հաբեշիստանի ժողովուրդները և կեդրոնական կառավարութիւնը իրենց երկրը Եթովպիա կը կոչեն, որ Գրիստոսէ չորս դար յետոյ մօտ գտած բառ մըն է և իր ծագումը ունի Այրիոպիս քառին մէջ, որ Աքսում սուրբ քաղաքի կուշ Թագաւորի տասներկու որդիներէն մէկուն անունն էր:

Բ. Եթովպիոյ աշխարհագրական դիրքը հիւսիսէն 15-10 լայնութեան աստիճան (Գրիստիլ) և արեւելէն 40 երկայնութեան աստիճան ունի, իսկ հարաւէն՝ 6 լայնութեան աստիճան: Ընդհանուր տարածութիւնը կը համարուի մօտ կէս միլիոն քառակուսի կիլոմետր: Իսկ բնակչութիւնը՝ 10 միլիոն:

Գ. Կլիման կարելի է բարեխառն և առողջ նկատել՝ միջին Եթովպիոյ համար, ուր լեռները մինչև 2300 մետր կը բարձրանան: Կուլա կամ Կուլա կոչուած մասը սակայն, որ, ինչպէս անունն ալ կ'ըսէ, չափազանց տաք կլիմայ մ'ունի, շատ

ճախճախտանք կը պարունակէ: Միջին բարձրութիւնն է՝ 1500 մետր: Բարեխառն կլիմայ ունի սակայն «Որթներկերը» (Վոյնա Դեզա), որու բարձրութիւնը տեղ տեղ մինչև 3000 մետր է:

Հիւսիսային լեռնամասին մօտ շատ ծանօթ Եթովպիոյ անձրևները կը սկսին ապրիլին, մինչև հոկտեմբեր շարունակուելու համար, մինչդեռ Շոայի մէջ (միջին Եթովպիա) կ'անձրեւէ յունիսէն մինչև սեպտեմբեր:

Դ. Շնորհիւ առատ անձրևներուն, Եթովպիա հարուստ է անտառներով և հետեւաբար յարզի՝ վայրի անտառներով: Կարելի է յիշել կապիկ, վագր, առիւծ, ընձառիւծ, կիպառ (հնդիկ կատու) եւլն: Թռչուններու զանազան տեսակներ կ'աւելցնեն զեղեցկութիւնը Եթովպիոյ հարուստ անտառներուն:

Երկրագործութիւնը, միակ զբաղմունքը բնիկներուն, չէ զարգացած պէտք եղածին չափ: արդէն միայն շատ քիչեր կ'աշխատին բան մը ստեղծելու համար, մեծամասնութիւնը կամ զինուոր ըլլալով և կամ զբաղմունք չունենալով, բնութենէն ամէն առաւելութիւններով օժտուած Եթովպիան սակայն կրնար ո՛չ թէ միայն երկրագործական, այլ և ճարտարարուեստական երկեր մ'ըլլալ:

Կարևոր արտադրութիւնն է սուրճը, զոր նոյն իսկ մեծ քանակութեամբ կ'արտածէ: Պէտք է զանազանել Հարրարին և հարեւակոն ստորձը, որոնց երկուքն ալ Եթովպիոյ մէջ յառաջ կու գան, սակայն առևտուրի մէջ այդպէս կը զանազանուին:

Հարրարին աւելի յարգել է իր հոտին և համեղութեան պատճառով:

Բաւական կը բուսնի ներկայիս ինքնին, այսինքն որպէս վայրի արտադրութիւն: Սակայն եղիպտական բամպակը պատուաստելով լաւ արդիւնք տեսնուած է: Կանո-

Ն. Վ. Ջուղիտու
Կայսրուհի Եթովպիոյ.

նաւոր բամպակամշակութիւն չկայ սակայն դեռ ևս:

Վայրի խեժ կը գտնուի անտառներուն մէջ: Առաւելապէս հարաւային և արեւմտեան Եթովպիոյ մէջ:

Իսկ երկրորդ կարեւորութիւն ունեցող արտադրութիւնը կարագ խոյն է, որ նմանապէս մեծ քանակութեամբ կ'արտածուի: Եւ Ուրպէս ճարտարարուեստ Եթովպիոյ մէջ կան մէկ քանի կաշեգործարաններ, ջաղացքներ, օճառի գործարաններ եւն: Իսկ մասնաւոր գնահատութեան արժանի է գորգաշինութիւնը, որ իր գոյութիւնը

կը պարտի Հայոյ մը՝ Միհրան Հազարեանի, որ Մենելիք Բ. Կայսեր հրամանով Եթովպիա գացած է 1902 թուին:

Գ. Հանքային հարստութիւններէն պէտք է յիշել ամէն կողմ շատ փնտռուած ածախը, որ արեմտեան Եթովպիոյ մէջ կը գտնուի: Տեսակը լաւ է, Հիւսիս արեւելեան Եթովպիա ունի իր կարգին կալիի հանքեր: Ոսկի քիչ քանակութեամբ միջին Հարեշխտանի մէջ կը գտնուի:

Եւ Առևտուրը ընդհանուր առմամբ վերջին քանի մը տասնեակ տարիներու մէջ յառաջդիմել սկսած է: Կարելի չէ չյիշել մեծն Մենելիքի ի գործ դրած ջանքերը՝ Եթովպիան քաղաքակիրթ ազգերու մօտեցնելու, անոնց լաւ կողմերը ընդօրինակելու և մասնաւոր գործունեայ անձնաւորութիւններէ օգտուելու համար: Երբ իրեն յաջողեցաւ միացնել և անկախ Հարեշխտանը հիմնել, այն ատեն իր ուշադրութիւնը դարձուց երկրին յառաջդիմութեան: Նոյն իսկ քաղաքակիրթ կոչուած երկիրներու մէջ քիչ անգամ Մենելիքի նման մեծ և ձեռնբերէց վեհապետ մը թագաւորած ըլլայ: Մենելիք Բ. ի իշխանութեան ժամանակն էր, որ առաջին երկաթեայ կամուրջը շինուած է, հեռագայնը ներմուծուած, զրամատուն և փողերանոց բացուած: Այս ամէնուն կարգին զինուորականութիւնը իր անկազմակերպ վիճակէն հանուելով զօրաւոր ուժ մը եղած է, բան մը՝ զոր տեսանք իտալահարեշխական պատերազմի ժամանակ (1895):

Առևտրական յարաբերութիւններ կը մշակէ Եթովպիա Մեծն Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի, Գերմանիոյ, Իտալիոյ և ուրիշ մէկ քանի եւրոպական պետութիւններու հետ, որոնց իրենց մշտնջենական դեսպանները Նանի Ազդիս-Աբբայի մէջ Միացեալ Նահանգները, որոնց մինչև վերջերս ընդհանուր հիւպատ ունէին, որոշած են դեսպան մը զրկել Հարեշխտան:

Յոյց տալու համար, թէ առևտուրը որքան շուտով կ'աճի Եթովպիոյ և արտասահմանի միջև, կը յիշեմ Մեծն Բրիտանիայէ 1917ին արտածուած ապրանքներ-

բու գումարը, որ է միայն Ստ. 3883—, մինչդեռ յաջորդ տարի այդ գումարը բարձրացած է Ստ. 13102, —ի:

Աղդիս — Աբերայի կիսապաշտոնական դրամատունը, Bank of Abyssinia, (պտկ. էջ 19) հիմնուած է 1905ին, բրիտանական դրամազուգումով, կեդրոնն է կահիրէ: Ընդհանուր դրամազուգումն է կէս միլիոն Ստ.: Աղդիս—Աբերայէն զատ դրամատունը կարևոր մասնաճիւղեր ունի Հարարի և Դիրեզաւայի մէջ: Գործունէութեան ջրջան որոշուած է յետևե տարի:

Ներածուած է արտածուած ապրանքներէ Եթովպիա կը ստանայ 8% մաքս՝ հնչուն դրամով, իսկ 10%՝ ապրանքով, երկուքն ալ արժէքին վրայ:

Մինչև 1898 Հարեշիստան իւրայատուկ դրամ չուէր և կը գործածուէին աւստրիական Մարիա—Թերեզիա րաբերները: Սակայն Մենելիք Բ. եթովպական դրամ կոխել տուաւ, մէկ կողմ իր պատկերը և միւս կողմ եթովպական առիւծը տպելով: Այս Մենելիք—րաբերները 835/1000 արծաթէ շինուած են և կը կշռեն 28 գրամ: Կան $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{20}$ արծաթեայ և $\frac{1}{100}$ պղնձեայ րաբերներ: Այս հնչուն դրամներու կարգին կան նաև րոնկտումներ:

2. — ա. Պարզ է, որ Եթովպիոյ բնակչութեան նման խառնուրդ ժողովուրդ մը՝ տարբեր սովորութիւններու, կրօններու և նոյն իսկ լեզուներու տէր պէտք է ըլլայ: Եւ Հարեշիստան բացառութիւն չի՝ կազմեր այս կանոնէն, այնպէս որ, օրինակ, ջրիստոնեայ Եթովպացիներու կողքին կան Մահմետականներ և նոյն իսկ Հրեաներ: Անշուշտ պետական կրօնը ջրիստոնէութիւնն է, որու կապուած են Եթովպացիներ մեծ սիրով և հաւատքով: Քիչ չէր պիտի տեսնենք, թէ՛ հայ ազգին նման Եթովպացիներն ալ չարչարուած են Քրիստոնեայ ըլլալուն համար առաւելապէս, բայց շնորհիւ իմաստուն կայսրերու և իշխաններու՝ կրցած են րոլոր վտանգներէն ալ անցնիլ և իրենց կրօնական և քաղաքական անկախութիւնը ձեռքէ չբահանիլ:

Թէ՛ ե՛րբ Քրիստոնէութիւնը մուտ գտած է Հարեշիստան, այս մասին առասպելանման պատմութիւն կը հիւսէ Եթովպիոյ միակ ցիւթէ շատ կարևորութիւն ունեցող գրաւոր պատմութիւնը, որ կը կոչուի Tarike negest z' Ethiopia (Պատմութիւն Եթովպիոյ արքաներու): Ուրեմն ըստ այս պատմական գրքին, 333 թիւին ջրիստոնէութիւնը մուտ գտած է սուրբ քաղաքին՝ Աքսումի մէջ և անկէ շուտով տարածուած է րովանդակ Եթովպիա: Այսպէս արքան առաջին ջրիստոնեայ թագաւորն է եղած Հարեշիստանին — Ընդունուած կարծիքի մը համեմատ, Քրիստոնէութիւնը Եթովպիա մտցնողը եղած է սուրբ Փրոսմանտոս:

Հարեշիստանի ջրիստոնեայ Եկեղեցին բացարձակ անկախ չէ, ինչպէս օրինակ Հայ Եկեղեցին: Ան ենթակայ է, աւանդական հինցած սովորութեան մը համաձայն, թպտի Եկեղեցիին, այնպէս որ նոյն իսկ երկրին կրօնական պետը պէտք է Եթովպացի մը ըլլայ, այլ թպտի մը: Այսպէս Արուսեմ («մեր հայրը») միշտ օտար մըն է: Այս պարագան շատ անգամ իր անպատեհութիւնները ունի, քանի որ՝ հոգեւոր պետը տեղացի մը չըլլալով, ո՛չ ժողովուրդին լեզուն և ո՛չ ալ բարբերը կը հասկնայ: Յետոյ կառավարութեան և իշխաններուն շատ սուղի կը նստի օտար հոգեւոր պետը, քանի որ Ալեքսանդրիոյ պատրիարքութեան հարկ պէտք է վճարուի:

Արունան (որպէս Եթովպիոյ Քրիստոնեաներու պետը) միայն կրնայ կայսրը օծել, քահանայ ձեռնադրել եւլն: Ինչպէս միւս եկեղեցական պաշտօնեաները, ինքն ալ ամուրի է:

Արունայէն յետոյ կարևորագոյն հոգեւորականը Էլնգին է, որ կայսեր խոստովանահայրն է և որուն ենթակայ են վանքեր և վանականներ: Էլնգէնն ետք կու գայ, որպէս բարձրաստիճան հոգեւորական, և պիսկոպոսը: Իսկ անհամար է թիւը քահանաներուն և վանականներուն: Առաջինները կրնան ամուսնանալ, սակայն միայն մէկ անգամ:

Հարեջխատանի ճարտարապետական փառքը կը կազմեն իր եկեղեցիները։ Ասոնցմէ դուրս գրեթէ ոչ մէկ հոյակապ շէնք կայ, նոյն իսկ պալատները յիշելով, Ամենէն գեղեցիկ եկեղեցին, սուրբ քաղաքի՝

Ն. Կ. Բ. ՌԱՍՍ ԹԱՓԱՐԻ
Գահաժողովի և ինքնակալ իշխան Եթովպոյ.

Աքսումի՝ Հայրապետական եկեղեցին է։ Աղդիս—Արեւրայի մէջ յիշատակութեան արժանի Ս. Գէորգ եկեղեցին կայ, (պտկ. էջ 14) որ նոր շինուած է։ Իսկ քաղաքիւ է թիւր ժայռերու խոռոչներու մէջ փորուած մատուռներու և պզտիկ եկեղեցիներու։

Եկեղեցական տօնի օրեր են Նոր Տարին (որ մեր 10 սեպտեմբերին կը համապատասխանէ), Ս. Ծնունդը, Մկրտութեան օրը և Ս. Զատիկը։

Հարեջական տօմարը յուլիական է. տարին կը բաժնուի 12 ամիսներու (երեսու նական օրէն). Ձիսացած 5 կամ 6 օրերը

զատ կը հաշուելին։ Մեր 1927 տարին կը համապատասխանէ Եթովպական 7419 տարիին։ Քրիստոսի ծնունդն ալ կը հաշուեն 7 տարի և 112 օր վերջ, այնպէս որ 1927ը ըստ Եթովպացիներուն 1920 է։ Հարեջական ամիսները հետեւեալներն են.

1. Մակարամ	= 10 սեպտ.էն մինչև 10 հոկտ.
2. Թեքեմ	= 10 հոկտ.էն » 9 նոյ.
3. Հեղար	= 9 նոյ.էն » 9 դեկ.
4. Թատտ	= 9 դեկ.էն » 8 յուն.
5. Տերբ	= 8 յուն.էն » 7 փետ.
6. Եսկաթիս	= 7 փետ.էն » 9 մարտ
7. Մազարիս	= 9 մարտին » 8 ապրիլ
8. Միլաթիյա	= 8 ապր.էն » 8 մայիս
9. Գեներտ	= 8 մայ.էն » 7 յուն.
10. Սանիյէ	= 7 յուն.էն » 7 յուլ.
11. Նամելիյէ	= 7 յուլ.էն » 6 օգոստ.
12. Նաւասթիյէ	= 6 օգոստ.էն » 5 սեպ.
13. Պագուսթիյէ	= 5 սեպ.էն » 10 օկտ.

Բ. Ամուսնութիւնը թէև ըստ կրօնքի սրբութիւն մըն է, սակայն Հարեջխատանի մէջ գոյութիւն ունեցող հինցած և ոչ — քաղաքակիրթ սովորութիւններու համաձայն պարզապէս սովորական առուժախի խնդիր մը եղած է։ Թէ՛ ամուսնութիւնը և թէ՛ ամուսնալուծումը շատ դիւրին են։ Սովորաբար, երբ ամուսնացողները համարակ դասակարգվ. մը կը պատկանին, այր և կին դարձած են առանց ո՛ր և է պաշտօնական ձևականութեան։ Կան սակայն այնպիսիներ ալ, որոնք տեսակ մը քաղաքական ամուսնութիւն կը կնքեն՝ վկանելով դատաւորին ներկայանալով, իսկ ամենաքիչ թիւ մը կը կազմեն անոնք, որ եկեղեցական ամուսնութիւն կը կատարեն։ Ասոր ալ պատճառը փնտռուել է Եկեղեցիին ամուսնալուծում չարտօնելուն մէջ։ Այր և կնոջ ընկերային յարաբերութիւնը որոշ կանոններու ենթակայ չէ։ Սովորաբար կինը էրկան ծառան է, սակայն կնոյս իր ուզածին պէս նիստուկաց ունենալ։

Որպէս քրիստոնեայ երկիր, Եթովպիոյ մէջ քաղաքականութիւնը արգիւտած է թէև պաշտօնապէս, սակայն գաղտնիք մը չէ, որ քիչ թէ շատ հարուստ Հարէջ մը մէկէ աւելի «կին» ունի։

Անշուշտ այս հակաբնական սովորու-
թիւնը կամաց կամաց պիտի վերնայ շնոր-
հիւ կառավարութեան և Եկեղեցիին ձեռք
առած միջոցներուն և ժողովուրդին ալ
հետզհետէ քաղաքակրթուելուն:

գ. Հակառակ անոր, որ Եթովպիա իր
ազգային պատմութիւնը առաւելապէս իր
միակ պատմական զրքին՝ արդէն յիշուած
«Պատմութիւն Եթովպիոյ արքաներու» ն
մէջ խտացուցած է, հարուստ է սակայն
օտար ժողովուրդներու և Եկեղեցիներու
մասին իր ունեցած ուսումնասիրական ծա-
նօթութիւններով: Արդարեւ, Հարեջիստան
բազմաթիւ ձեռագիրներ տուած է թան-
գարաններու և երկրախոյզներու: Այս
վերջիններու շնորհիւ ալ գիտենք, թէ
Եթովպիոյ նախկին կարեւորագոյն լեզուն
երովպեական է եղած, այսինքն զենկ լեզուն,
որ մեզի հասած է ձեռագիրներով: Գենգը
կը խօսուէր, երբ Քրիստոնէութիւնը մուտ
գտած էր Հարեջիստան: Հետզհետէ սա-
կայն, և մանաւանդ Միջին դարու մէջ,
զենգը տեղի տուաւ ուրիշ երկու լեզու-
ներու, որոնցմէ մին հիւսիսային և միւսը
հարաւային Հարեջիստանի մէջ կը խօս-
ուի: Առաջինը ամաւրեանն է, որ կա-
ռավարական լեզուն է մինչև այսօր, իսկ
միւսը՝ տիգրիներէնը: Անշուշտ այս երկու
մայր լեզուները ճիշդաւորումներ ալ ու-
նին, բարբառներ՝ որոնք սակայն ընդ-
հանուր խորքով մայր լեզուին կը նմա-
նին:

Գրեւ—կարգալ գիտնալ Եթովպիոյ մէջ
հազուագիւտ է, կրօնաւորներն են, որ առա-
ւելապէս տէր են այդ կարողութեան: Սա-
կայն սիսալ պիտի ըլլար ապագան ալ սե-
ցոյց տալ, քանի որ Աղդիս—Արեւոյսի կա-
ռավարութիւնը անտարակոյս միջոցներ
ձեռք առած է կամ պիտի առնէ՝ օգնելու
որ անգրագիտութիւնը գէթ չգաիով մը
վերցուի: Սակայն անկեղծ ըլլալու համար
պէտք է խոստովանիլ, որ եթովպերէն
այտուբենը այնքան խրթին և դժուար է,
որ բարեփոխում մը մեծ բարիքներ պիտի
բերէր երկրին և Եթովպիոյ արտասահմա-
նի բարեկամներուն:

Բ.

ՀԱՅ — ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ՆԱԽԿԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՆ ՄԷՋ՝:

Սկիզբէն ի վեր Հայերուս մօտ ծանօթ
կարծիք մըն է, թէ Եթովպիոյ կամ Հա-
րեջիստանի Քրիստոնեայ Եկեղեցին շատ

Ն. Գ. Բ. ՄԱՍԱՅ
Գահաժառանգ Իշիանուէ Եթովպիոյ:

մօտիկ եղած է մերինին, և թէ հայ—եթով-
պական եկեղեցական յարաբերութիւնները
մինչև օրս ալ սիրալիք են: Իրաւ է որ
Երուսաղէմի հայ Պատրիարքութիւնը մեծ
փափկանկատութեամբ պէտք է վարուի
Հարէջ Եկեղեցիին հետ, միշտ աշխատելով
հին դարերու եղբայրական կապը աւելի
զօրացնելու: Իմ նախկին ուսուցիչս, Ամեն
Դուրեան Եղիշէ Պատրիարքը, որուն լուրջ
և ջրհահայեաց անձնաւորութիւն մ'ըլլալը

1. Այս մասը հրատարակուած է ասածինն՝ Կ. Պոլ-
սոյ Ժամանակ 5906, 5929 և 5939 թիւերուն մէջ:

ծանօթ է ամէնուս, զուտ եկեղեցական յարաբերութիւններու կողքին պիտի ունենայ նաև բարեկամական կապ մը՝ Եթովպիոյ հետ, քանի որ, ինչպէս ծանօթ է, այս երկիրը պետական կրօնը մ'ունի, որ քրիստոնէութիւնն է։ Երուսաղէմի հայ Պատրիարքութիւնն է որ պիտի ըլլայ հաղորդակցութեան գիծը հայ և հարէշ ըսող Եկեղեցիներուն և ժողովուրդներուն միջև։

Իմ այս կարծիքս օրէ օր շօշափելի ձև առաւ ըրած ուսումնասիրութիւններէս, որոնք ցոյց տուին թէ հակառակ անոր որ Հայաստան հետու կը գտնուի Եթովպիայէն, միշտ ալ իր քաղաքակրթիչ դերով մօտիկ եղած է Հարէշներուն։ Ու հոն է Երուսաղէմի հայ Պատրիարքութեան դերը։ Մինչև հիմայ ասքէ անցուցած հարեչական հին ձեռագիրներս, որոնցմէ հագիւ հազարի չափ կան Եւրոպայի մէջ, պայծառ լոյս մը կը թափեն Հայ Եկեղեցիին ազդեցութեանը վրայ, զոր ունեցած է ան աւելի քան հազար տարիներ առաջ և մինչև օրս ալ։ Հակառակ անոր որ Աղեքսանդրիոյ Յօյն Պատրիարքութիւնը աւելի մօտիկ է քան Հայ Եկեղեցին, դարձեալ Եթովպիոյ քրիստոնեայ Եկեղեցին մեր Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչով աւելի շատ հետաքրքրուած է, քան թէ յոյն սուրբերով։

Եթովպական ձեռագիրները, որոնք գրուած են ընդհանրապէս զենգերէն և ամհարերէն, կը բաղկանան ընդհանուր առմամբ Հին և Նոր Կտակարաններէ, սուրբերու կեանքերէ (որոնց մէջ կարևորագոյն տեղերէն մին կը զբաւէ Սուրբ Լուսաւորիչ), ծիսարարաններէ, եկեղեցական կանոններէ (եթովպերէն՝ Սինտոս) և ճառերէ, աստուածաբանութենէ, պատմութենէ, մաթեմատիկէ, առականքէ և նոյն իսկ քերականութիւններէ և բառարաններէ (եթովպերէն՝ Սաւասե)։ Այս Սաւասեները այբուբենի կարգով չէ որ կ'երթան, այլ նիւթերու զասաւորումով։ Օրինակի համար մարդ բառին դիմաց գրուած է նախ՝ զլուփը իր մասերով, յետոյ վիզը, կոկորդը, կուրծքը ևլն։

Անշուշտ հայ-եթովպական յարաբերութիւններու, այսինքն հայ Եկեղեցիին Եթովպիոյ վրայ ունեցած ազդեցութեան մասին մեզի նոր լոյս տուող ձեռագիրները կը բաղկանան ճառերէ, սուրբերու կեանքի մասին գրուածներէ, փիլիսոփայական տեսութիւններ պաշտպանողներէ և աստուածաբանութեամբ պարագլոյններէ։ Սակայն ես չհանդիպեցայ ձեռագիրներու ժողովածուներուն մէջ զբքի մը, որ ամբողջովին հայ Եկեղեցիի մասին խօսի, այլ մէկ կամ աւելի հաստատներ միայն Հայերու նուիրուած են։ Օրինակ «Հայերուն Հաւատաքը» («Հայմանոթա Աբաու») հոյակապ զրչագիրը կը ճառէ նշանաւոր սուրբերու վրայ, և ձեռագիրն 5 թերթէն կը սկսի Լուսաւորչի մասին խօսիլ։ Նոյն գիրքին 29 թերթն ալ կը խօսի «Հայաստանի արքեպիսկոպոս»ի մը վրայ, Եւպրատիոս («») անունով։ Այս ձեռագիրն կը գտնուի մէյն մէջ օրինակ Բերլինի, Պարիսի և Լոնդոնի թանգարաններուն մէջ։

Ուրիշ ձեռագիր մը, որ Բերլին կը գտնուի, կը խօսի «Կեանք և մարտիրոսութիւն Սուրբ Գրիգորի, Պատրիարք Հայաստանի» վրայ (էջ 169-197), գրուած մօտաւորապէս 550 տարի առաջ։ Պարիզի թանգարանն ալ ձեռագիր մ'ունի, որուն 23 թերթը կը խօսի «Յիշատակ Ս. Գրիգորի, Պատրիարք Հայաստանի, մարտիրոս առանց արեան հոսումի...» վրայ. իսկ 34 թերթը կը սկսի դարձեալ «Յիշատակ Գրիգորի, նոր մարտիրոսի» բնագանով, մինչդեռ քիչ մը անդին քանի մը երես ետք, կը խօսի Գրիգորի մը վրայ, «Եպիսկոպոս Հայաստանի»։ Այս Գրիգորը և միւսերը նոյն Լուսաւորիչն են։

Իսկ Լոնդոնի թանգարանը ուրիշ նուիրութիւն մը կը պարունակէ, այն է հարեչական ձեռագիր մը, որուն վերջաւորութեան հայերէն բառերու ցանկ մը կայ, ինչպէս նաև լատիներէն։

1. — ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻՉ ԵԹՈՎ-
ՊԱԿԱՆ ՁԵՆԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋ

Ահա թէ ի՛նչ ձեւերու տակ կը խօսուի
Լուսաւորչի մասին.

ա. Կենսագրական.

բ. Հրաշագործական (Լուսաւորչի՝ որ-
պէս սուրբ).

գ. Եկեղեցական (Միաբաններ Սուրբ
Գրիգոր Լուսաւորչի), և մանաւանդ.

դ. Հոգետրական—փիլիսոփայական—աս-
տուածաբանական:

Ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ ետք, այս
վերջին մասը անակնկալ մը ունի հայ
եկեղեցական քաղաքական պատմութեան
համար: Միւս մասերը նորութիւն մը չեն
բերեր: Միայն երկրորդ մասը, որ կը
խօսի «Ս. Գրիգոր, Պատրիարք Հայաս-
տանի» վրայ, զարմանալի կերպով, կար-
ծեա աչքի զարնելու համար կ'աւելցնէ,
ինչպէս վերը յիշեցինք՝ սա նախադասու-
թիւնն ալ. «մարտիրոս» առանց արեան
հոսումի ք: Ասկա ցոյց կու տայ հին դա-
մբերու հոգեբանական մէջ գիծը, քանի որ
մարտիրոսանալու համար պէտք էր կամ
քարկոծուէր ու մեռնելու աստիճան վի-
րաւորուէր, և կամ զլիստուէր խնդոյ
առարկայ սուրբը: Գ. Լուսաւորչի, որ
իր մեծ սուրբ կարեւոր տեղ մը կը զբաւ-
եցնէ զըշագործներուն մէջ, ենթակայ չէ
այս աւանդական կանոնին, թէ և իր կրած
հոգեկան չարաշարանները խոր—վիրապին

մէջ, բնականէն աւելի ծանր կերպով ազ-
դած էին մեծ սուրբին վրայ:

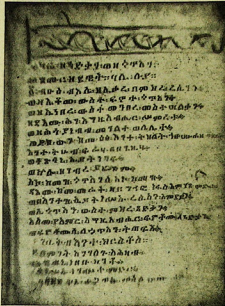
Լուսաւորչի կենանքն ու մարտիրոսացու-
մը պատկերացնել վերջ, հարէջ ձեռա-
գիրները թարգմանաբար կու տան նաև
Հայաստանի Պատրիարքին զործերը, ինչ-
պէս ծիսարաններն ու ճառերը: Խնդիրը
կը կայանայ այն բանին մէջ, թէ այս
թարգմանութիւնները ուղղակի հայերէնէ
եղած են: Վերը յիշած էի, թէ Լոնդոնի
Թանգարանին մէջ հարեշական ձեռագիր
մը կայ, որուն վերջաւորութեան հայերէն
բառեր ալ կը գտնուին¹. դժբախտաբար ձե-
ռագիրը տեսած չըլլալով պիտի չկրնամ
ըսել, թէ անոր մէջ ի՛նչ բանի մասին կը
խօսուի: Ամեն պարագայի 17րորդ դարու
այս ձեռագիրը ցոյց կու տայ, որ հայ-
կական ազդեցութիւնը ո՛չ թէ միայն զուտ
եկեղեցական—քաղաքական, այլ նաև գրա-
կան—լեզուական ալ եղած է: Վերագառ-
նալով ըրած հարցումս, թէ հայ սուր-
բերով, Եկեղեցիով հետաքրքրուող հարէջ
զըշագործները ուղղակի հայերէնէ՞ թար-
մանած են, ուրիշ պատասխանեմ, որ հա-
ւանաբար պիտի թարգմանութիւններ
տեղի ունեցած ըլլան, սակայն տրուած
ըլլալով արարական լեզուի ազդեցութիւնը
հարէջ գրականութեան վրայ, կը կարծեմ,
որ այդ լեզուի միջոցով ալ մուտ գտած
ըլլան Հայերու մասին գուածները: Այս
կարծիքս շօշափելի կը դառնայ մանաւանդ
անով, որ հայ վանական մը, Պետրոս Ա—

1. Այս ձեռագրին մասին Լոնդոնէ յարգելի աղ-
գային մը՝ Տիար Ս. Տէր Մ. Գրիգորեանի Բազմավիդի
զգեստան—սեպտեմբեր միացեալ թիւին մէջ է մէջ այլոց
կը զբէ շնորհիւն խմբագրութեան. «... Յիշեալ ձեռա-
գիրն (որ կրած է բրիտանական Թանգարանի Թու-
շեան Ուր. 748) եւ այսօր անմարտ աչքէ անցուցի. խո-
նար հասար մէ է այլեւայլ կապարտական Նիթերի
վերադարձութեամբ և յովանդակում է 278 Թերթեր, որոյ
վերջնաթեր երկու Թերթերի մէջ անհանելի են Հայերէն
բառերն (զրուած ինքովական լեզուաւ), որոյ մասին
խոսում է 2եր Ետրեւի Եղորտնագրիւն: Ես, ինքնին,
անտեղեկ եմ ինքովական լեզուին, բայց Թանգարանի
Արեւելեան Մասնաւիդի Հմուտ վերաւանդն Համեցաւ
կարգաւ ինձ համար այդ Հայերէն բառերի մէ քանին
է հարկէ փոքր ինչ աղաւաղեալ, ըստ ինքովական

Հմմտն): Այդ բառերն են (ա), Հայերէն Թուհամար-
ներն. մէկ, երկու, երեք, յոթ, եօթ, վեց, եօթ, ութ,
իմ, տասն, քսան, երեսուն, քստասուն, յիսուն, փոք-
սուն, եօթասուն, ութսուն, որոց զէնի փոխորէն լի-
նելոյ իմաստն և ետիտի զրուած է ութսուն (բայց, ըստ
զրուածի և ժամիին, անմահ նախնիքաց ութսունի (թ),
կարի սահմանափակ Հայերէն բառերն մը, զոր օրի-
նակ՝ Հայր, Որդի, Հոգի Սուրբ, Աստուած, Անտու-
րած, եւ այլն»:

Մէջբերելով Տիար Ս. Տէր Մ. Գրիգորեանի այս
նամակը, որ ցոյց կու տայ, թէ ինքովի մասին այս
հակերն աշխատութիւնն Հետաքրքրութեամբ կարգա-
ցուած է մեր ազգակիցներուն կողմէ: Ընդհակառակին
կը յայտնեմ յարգելի նամակագրին՝ իր առած ծանո-
թութիւններու համար:

Սատամանդի (այսինքն՝ Սատամանդի վան-
քէն Պետրոս), արարեբէն երկեր գրած է,
և իր մէկ գործը «Ճառ՝ Քրիստոսի չար-
չարանքներուն պատմութեան վրայ» թարգ-
մանուած է հարէշերէնի, ի՛նչերի որ
Երուսաղէմի և Եփրատոսի մեր հայ կրօ-
նաւորները ո՛չ թէ միայն հայերէն, այլ
նաև օտար լեզուով ալ գրած են, և ու-

Էջ մը եթովպական ձեռագիր Սաղմոսագրքի մը
(Սեֆէթ. Մ-դ. 8-հոր-Գրգորի)

րովհետև իրենց միջավայրին տիրող լե-
զուն արաբերէնն է եղած, առաջին գծի
վրայ՝ արաբերէն:

Վերջ յիշուած Լուսաւորչի ճառը կը
գտնուի ձեռագրի մը մէջ, որմէ մէյմէկ
օրինակ կան Բերլինի և Պարիսի թան-
գարաններուն մէջ: Բերլինի ձեռագրին
215-231 երեսները կը պարունակեն այս
նշանաւոր ճառը, մինչդեռ Պարիսի օրի-
նակը 107-րորդ թերթէն կը սկսի: Ս.
Գրիգոր Լուսաւորչի այս գործը, որ ո՛ր-
քան զիտեմ մինչև որս անծանօթ էր մեզի,

կը կոչուի «Ճառ՝ ընդդէմ Հրէից՝ Յիսուսի
Քրիստոսի աստուածութեան վրայ»: Լու-
սաւորչի, որ՝ գործնական մարդ մը, նշա-
նաւոր քաղաքագէտ մը և սրտցաւ հայ
մըն էր, ինչ պէտք ունէր Հրեաներուն
դէմ երթալու, ինչ պայմաններ մղած են
զինքը այս քայլը առնելու: Ստորև պիտի
աշխատեմ այն հարցումներուն պատաս-
խանել, ի մէջ այլոց օգտուելով պատմա-
գիր բարեկամս՝ Պ. Գէորգ-Մետրոպի
«Պատմութ. Հայ Եկեղեցւոյ» երկէն:

Նախ պէտք է զիտնալ որ Հայաստա-
նի մէջ Հրեաները գտնուած են: Պ. Գէորգ-
Մետրոպի՝ կ'ընդունի այս պարագան և առ-
կէ կը հետևցնէ, թէ քրիստոնէութիւնը շատ
կանուխէն մուտ գտած ըլլալու էր Հայաս-
տան՝ Լուսաւորչէն նառաջ: Այս կարծիքը,
որ արդէն պատմական փաստերով հաս-
տատուած է, աւելի ճիշտ կը դառնայ ահա
Լուսաւորչի ճառովը: որ սակայն բոլորու-
վին տարբեր նպատակի մը, այն է հրէա-
կան վտանգին դէմ դնելու համար գրուած
է: Եթէ Հայաստանի հրեայ գաղութները
չդիւրացուցած են քրիստոնէութեան մուտքը
դէպի Հայոց աշխարհը, այն ատեն Լու-
սաւորչի՝ մեր ամենէն մեծ սուրբը, պիտի
չտնայուէր պայքար բանալ տարրի մը
դէմ, որ սկսած էր վտանգաւոր դառնալ:

Պ. Գէորգ-Մետրոպի հետ համաձայն
եմ, որ Հայաստանի մէջ հին ատեն հրեայ
գաղութներ գոյութիւն ունեցած են, բան
մը՝ որ կը հաստատուի ահա Լուսաւորչի
ճառովը, սակայն, թէ այդ հրեայ գաղութ-
ները ազդակ մը եղած են քրիստոնէու-
թեան Հայաստանի մէջ տարածուելուն՝ կը
տարակուսիմ, բան մը՝ որ նմանապէս կը
ցուցնէ Լուսաւորչի այդ նշանաւոր ճառը:

Պ. Գէորգ-Մետրոպի կը գրէ. «Հայաս-
տանի մէջ հրեայ գաղութներու գոյութիւնը
անով ալ կը հաստատուի, որ հրէական
ազդեցութիւնը մեր մէջ եղած է շատ խոր
և խորունկ»: (Պատմ. Հայ Եկեղեցւոյ,
Ա. Հատոր, էջ 20):

Եւ քիչ մը անդին՝ «Հրէաստանի ան-
միջական ազդեցութեան տակ գտնուող
շրջակայ երկրներուն, ինչպէս Ասորիքի,

Իշգրպտութի, Միջագետքի քրիստոնեանե-
րուն չափ Հայերն ալ ազգուածն են Հին
կտակարանէն: Ստոր համար հրեայ տարրի
մը ողողակի ներգործութիւնը կ'երևի մեր
մէջ: Առաջին դարերուն քրիստոնեայ Հա-
յաստանը շատ բաներ ունի հրէութենէն,
զորս չի կրնար ընդունած ըլլալ ուրիշ
քրիստոնեայ եկեղեցիներու միջոցով և կամ
քրիստոնէութենէն ետք: (Ինչո՞ւ համար.
ծանօթ չէ՞ միթէ սկիզբէն ի վեր գոյութիւն
ունեցող յոյն քրիստոնեայ կղերականնե-
րու վտանգաւոր ըլլալու աստիճան ունե-
ցած ազդեցութիւնը՝ Հայաստանի վրայ,
բան մը՝ որ շատ մօտն է մեր Հայրերը՝
անկախ հայ Եկեղեցին հիմնելու: Բայց
այս մասին աւելի վերջ):

Գիտամար ընդգծեցի վերի նախադասու-
թիւնը, որպէս զի ցոյց տամ, որ մեր պատ-
մագէտներէն Պ. Գէորգ—Մեսրոպն ալ կ'ըն-
դունի Հրեաներուն ունեցած «խոր և խո-
րունկ» ազդեցութիւնը՝ Հայոց վրայ: Սակայն
ճիշտ պիտի չըլլար պնդեցանով
զոհանալ, այլ պնդէ անկցնել թէ այդ
ազդեցութիւնը այնքան առաւ զայցած է,
որ վտանգաւոր ըլլալու սկսած է ճիշտ
յետոյ պարսկական ազդեցութեան նման,
որ ստիպած է Եղշիկ մը՝ պարսկ. կրօն-
քին դէմ նշանաւոր ճառը գրելու: Պ.
Գէորգ—Մեսրոպ կը յիշէ կարգ մը բառեր
ալ, որ հրէական ծագում ունին, ինչպէս
«շարաթ» «խանութ», «ծոմ», «ձէթ»,
«զաղութ» ևն: Ասկէ ալ կը հետեցնէ
կրօնական ազդեցութիւնը: Սակայն պէտք
է ըսել, որ լեզուական բառերու մուտքը,
ինչպէս պարսկերէնի ազդեցութիւնը՝ որ
հրեայ լեզուէն շատ ու շատ զօրաւոր է ե-
ղած, առնչութիւն չի կրնար ունենալ կրօն-
քին կամ Եկեղեցիին հետ: Հայ ժողովուր-
դին պէս վաճառական ազգ մը հարկաւ իր
շփման մէջ մտած երկիրներէն լեզուական
կամ ընտանեկան նոր սովորութիւններ
պիտի բերէր, սակայն ո՞չ կրօնական, քա-
նի որ ասիկա պիտի չարտօնուէր, կամ
ասոր պէտք պիտի չըլլար: Ճիշտ Հրեա-
ներուն պէս՝ որոնք մինչև օրս պահած
են իրենց կրօնը, հակառակ անոր, որ

շատոնց կորսնցուցած են իրենց մայրե-
նի լեզուն:

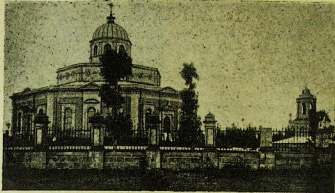
Իմ կարծիքս, հետեւաբար, երկրորդ կէ-
տին մասին՝ թէ հրեայ գաղութներու
Հայաստանի մէջ գոյութիւնով «ինքնին
կարելի պիտի ըլլար հետեցնել» թէ քրիս-
տոնէութիւնը շատ կանուխէ մտնելու էր»
մեր երկրին մէջ, կը արբերուի: Ս. Գրի-
գոր Լուսաւորչի վերև յիշուած «Ընդդէմ
Հրէից» ճառը, որ ահա հարեչական ձե-
ռագիրներու միջոցով այսօր մէջտեղ կ'ի-
լէ, զօրաւոր ապացոյց մըն է տարակու-
սանքիս համար: Անշուշտ հետաքրքրական
պիտի ըլլար այս մասին ուրիշ կարծիք-
ներ ալ իմանալ:

2. — ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ ԶԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՍԻԻ ՄԱՍԻՆ:

Ինքնին հասկնալի է, որ Հայոց Պա-
տրիարքին կեանքին և գործերուն մասին
այնքան մագաղաթ մրոտող հարէչ հեղի-
նակներ կամ թարգմանիչներ (աւելի շատ
թարգմանիչներ քան հեղինակներ) պիտի
հետաքրքրուին նաև Եկեղեցիով մը, որ
հին դարերուն իսկ մեծ և քաղաքակրթիչ
դեր է կատարեր ու իր գոյութիւնը պահ-
պանելու և զգալի ընելու համար ահագին
պայքարներ է մղեր քրիստոնեայ և ո՞չ —
քրիստոնեայ ցեղերու դէմ: Թերեւս ոմանց
զարմանալի թուի, երբ շեղտեմ սա պա-
րագան, որ ձուլուելու և հետեւաբար ան-
կախ Եկեղեցի մը չկարենալ ստեղծելու
համար թափուած ջանքերը Հայերուն դէմ
աւելի՞ Բիւզանդիոնէն բխած են, քան թէ
դրացի մահմետական ժողովուրդներէն: Ա-
սոնց իրենց կրօնը պարտադրել կ'ու-
զէին, մինչդեռ Յոյները մեզ իրենց Եկե-
ղեցիին տակ առնելով կը կարծէին ամ-
բողջ հայ ժողովուրդը հիւննականացնել:
Ինչ էր արդէն հայ գրեթէ բոլոր գաղ-
տնիքը. պատմութիւնը ցոյց կու տայ, որ
յոյն զրականութիւնը և լեզուն կ'իշխէին
Հայաստանի վրայ: Աւելորդ է նոյն իսկ
յիշելը, թէ հայ մեծամեծներ յունարէն
թատրերգութիւններ են զրած: Ուրեմն

պարսկական ազդեցութիւնը որքան որ փնասակար էր, նոյն չափով և աւելի վտանգաւոր էր հելլենական ազդեցութիւնը: Լուսաւորիչ, որ թէպէտ և յունական կրթութիւն ստացած էր, ինչպէս Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ և ուրիշ շատ շատեր, գիտցաւ իր ստացած գիտութիւնները ի սպաս դնել հայ ժողովուրդին, թէ և շատ անգամ

մը կը պարունակեն: Արդարեւ ինչպէս պիտի տեսնենք երբ համառոտ պատմութիւնը տամ, սոյն ձեռագիրը կը հառէ հայ եկեղեցիին անկախ դառնալուն պատճառներուն մասին, որոնք հայ և յոյն եկեղեցական պայքարներէն ծնած են: Դժբախտաբար հոս չի յիշուիր Լուսաւորչի աշուճը, բայց իր ժամանակակից անձերը կը

Աղղիս—Արքայի
Ս. Գեորգ եկեղեցին

այդպէս ստիպուեցաւ դէմ երթալ այն երկրին, որուն գիտութեան լոյսն էր ըմբռնեալ: Լուսաւորիչ կոյր չէր յունական քաղաքակրթութիւնը չտեսնելու չափ: ան գիտէր սակայն նաև, որ հայ ժողովուրդը զեռ երախայ է, որ կամ պիտի հելլենականայ՝ եթէ յոյն ազդեցութիւնը շարունակուի, և կամ պիտի հայ մնայ, եթէ անկախ հայ եկեղեցիի մը հիմքը դրուին: Թէ ինչ պայքարներ տեղի ունեցած են հայ և յոյն եկեղեցիներուն միջև, ծանօթ է, և պէտք է իմանալ ահա, թէ հարեջ ձեռագիրներն ալ հետաքրքրուած են այս խիստ կարեւոր խնդրով: Բերլինի, Պարիսի և Լոնդոնի ձեռագիրներու թանգարաններու հարէջական րաժիշները ունին մէյմէկ օրինակ եթովպական զբըջագիրներու, որոնք թէ և հեցեաթային զոյնով մը նկարուած են այս անգամ, սակայն խորքին մէջ մեծ ճշմարտութիւն

յիշուին: Ահա ձեռագիրն համառոտ պատմութիւնը:

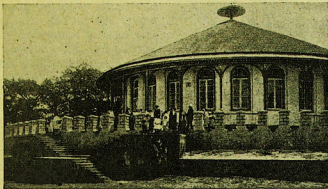
«Տրդատ, Թեպրիզէն հայ թագաւորի մը որդին, տղայ եղած ատեն զահէն վար կ'առնուի և կը հաւաքուի, բայց յետոյ կը յաջողի հռովմեական կայսեր օգնութեամբ, իր երկիրը վերագրաւել: Իր քառասուն հերոսներուն մէջ, որոնք մինակ կրնային բանակի մը յաղթել, կը գտնուէր նաև Սարգիս: Երբ 39 հերոսները յոյն կայսեր կողմէ դաւաճանաբար կը սպաննուին, Սարգիս կը յաջողի փախչիլ և յետոյ յոյն կայսեր հպատակներէն սարսափելի վրէժ լուծել: Սակայն ասիկա պատճառ կ'ըլլայ, որ կէս յիմար վիճակի մը մէջ իյնայ և չկրնայ քնանալ, որովհետեւ ինքզինքը միշտ արիւնի ծովու մը մէջ կը զգայ: Միայն երբ քահանաներու և վանականներու խորհուրդին վրայ քառասուն հատ եկեղեցի շինել կու տայ, վերստին

կ'առողջանայ։ Թոյներուն հետ այս երկ-
պատակութիւններուն պատճառով Հայաս-
տանի եպիսկոպոսներն ու ժողովուրդը
կ'որոշեն Թոյներէն անջատուիլ և բոլորու-
մին անկախ ըլլալ ։

Դիտմամբ քանի մը բառեր ընդծեցի։
Տրդադը մեր Ս. Տրդատն է, Ս. Գրիգոր
Լուսաւորչի աջակիցը և ժամանակակիցը։
Թեպէրիզը ցոյց կուտայ Պարսկահայաս-

կան քաղաքակրթութենէն և գիտութիւն-
ներէն, ինչպէս սկիզբը ըսի։ Ատոր հա-
մար է, որ Հայոց պատմութեան մէջ Լու-
սաւորչի սերունդը ընդհանրապէս յունա-
սէր և յունական քաղաքականութեան
կողմնակից կոչուած է։

Ձեռագիրը յետոյ կ'ըսէ, թէ Հայերը ազ-
գային գիր և զրականութիւն չունենալով,
բարեպաշտ երէց մը Թաթեոս (դ) անունով,

Ընտոստոյի
Մարեմ Եկեղեցին.

տանը։ Տրդատ որդին էր Խոսրովի, որ
գիտենք, թէ դաւով սպանուեցաւ։ Գիտենք
նաև, թէ Տրդատ երկու անգամ Հոռմի
օգնութեան դիմեց, մինչև որ կրցաւ վերա-
տին ձեռք բերել իր իշխանութիւնը։ Իսկ
Սարգիսը, որու քաջագործութեան մասին
կը խօսուի, ապահովարար Ս. Սարգիսն
է, որու պահգի տօնը ծանօթ է։ 39 հե-
րոններու պատմութիւնը անշուշտ հեքեա-
թանման է, սակայն կարելի չէ կասկա-
ծիլ, որ Սարգիս և Մեծն Տրդատ պայ-
քաւորներ մղած ըլլան Թոյներուն դէմ։ Այս
է պատճառը, որ երբեմն կարծուած ալ
է, թէ Լուսաւորչի մի գուցէ կապաղով-
կիացի Թոյն մը հղած ըլլայ։ Անշուշտ այս
կարծիքը սխալ է, քանի որ Թոյն մը
պիտի չուզէր հայ անկախ Եկեղեցիի մը
հիմերը ղեկու աշխատիլ։ Ուրիշ խնդիր,
թէ Լուսաւորչի միշտ օգտուած է յունա-

«Հոգին սուրբ»ի զօրութեամբ տառնորկու
հատ հայերէն տառեր կը յօրինէ։ Իր մա-
հէն յետոյ Մարտիրոս արքեպիսկոպոս (")
ուրիշ տառք հատ ալ կ'աւելցնէ նախկին-
ներու վրայ։ Այսպէս կ'ընան Ս. Գրիգը
հայերէնի թարգմանել, և տառներկու ե-
րէցներ Սուրիա, Եգիպտոս և Եւրոպա կը
մկնին և շատ մը քրիստոնէական գրքեր
հաւաքելով հայերէնի կը թարգմանեն,
այնպէս որ ատկէ ի վեր անկախ Հայ
Եկեղեցին զոյութիւն ունի։

Այս վերջին մասը գերծ չէ սխալներէ,
գոնէ անուանի կողմանէ։ «Թարեպաշտ երէցը
Թադէոս» Ս. Մեհարպ Մաշտոցն է։ Թէ
«Մարտիրոս արքեպիսկոպոս» տառնորկու
գրերուն վրայ յետոյ տասը հատ ալ ա-
ւելցուցեր է, հետաքրքրական պարագայ
մըն է։ Ինչպէս կ'ըլլայ, որ հարէջ ձե-
ռագիրը ատկեա կը յիշէ։

Ամփոփելով պէտք է ըսեմ, որ հարէջ հին զբաղակալութիւնը (այն է ըրիստոնէական) մեծ չափով տեղ առած է հայ սուրբերուն և Եկեղեցիին: Հետեւաբար խիստ կարեւոր են, մանաւանդ մեր եկեղեցական պատմութեան համար, մանաւանդ ռուսացիներու և օսմաններու պատմութիւնները:

Գ.

ՀԱՅԵՆՐՈՒ ԴԵՐԸ ՀԱՐԵՆԻՍԱՆԻ ՄԷՋ՝
ՍԿԻՋՐԻՆ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ:

1. — ՄԻՋԻՆ ԴԱՐ

Եթովպիոյ մասին ըննական ուսումնասիրութիւններս պիտի բերէին անշուշտ ինծի նաեւ հայ անհատներու գործունէութիւնը Հարեշիստանի մէջ, քանի որ հայ ազգը թէ՛ իր Եկեղեցիով, և թէ՛ իր յաճախ աստանդական վիճակով շփման մէջ մտած է Եթովպիոյ և Եթովպացիներու հետ: Շատ դժուար է սակայն հեքեաթանմանը գտել, միայն իրականութիւնը դուրս բերելու համար. և ասիկա՝ մանաւանդ Հայերու Հարեշիստանի մէջ գործունէութեան վերաբերմամբ: Սակայն հպարտ և երջանիկ եմ հաղորդելու համար, որ Հայերու յաճախ ունեցած դիւցազնական գործունէութիւնը Եթովպացի ըլլալ ժողովուրդի սիրոյն՝ օտար աղբիւրէ մեզի հասած է և հեքեաթ չի պարունակեր: Հակառակ այս ամէնուն, ըննադատողի անկողնականութիւնը ձեռք է չեմ հանած երբեք:

Գ. Կ. Ռայն¹ իր երեք հատարնոց հետաքննական երկին մէջ, որմէ օգտուած եմ Հայերու վերաբերեալ մասերուն համար, խոստացուած է Եթովպիոյ պատմութիւնը միայն պատմական իրական տուեալներով, օգտուելով դասական գործերէ: Հետեւաբար այս երբորդ մասին մէջ կը հետեւիմ գերման գիտնականին շաւղին՝ ո՛չ անշուշտ ստիպաբար և ամբողջովին:

Այն հայ ղէմքը, որու կը հանդիպինք Հարեշիստանի միջին դարու պատմութեան մէջ, շատ կարեւոր դեր մը կատարած է ո՛չ թէ միայն երկրին՝ Եթովպիոյ մէջ, այլ նաեւ արտասահմանի մէջ: Ան եղած է ո՛չ թէ միայն առեւտրական բարձրագոյն պաշտօնեայ մը (վաճառականապետ), այլ նաեւ քաղաքական ձեռնբերէց անձնաւորութիւն մը, որ Եթովպիոյ կրցած է, գոնէ ըիջ ժամանակի մը համար, թրջական հոգիի վաճառական փրկելու ջանալ: Ո՛վ էր մեր այս մեծ ազգակիցը: Մատրեոս անունով ծանօթ այս Հայը, որպէս վաճառականապետ Եթովպիոյ պալատին, պաշտօն ունէր հարեշական մեծամեծներու գործերը կարգադրելու Պորտուգալացիներու և Արեւելեան Հնդկաստանի բնիկ իշխաններու հետ: Երբ 16րորդ դարու սկիզբները թրջական վաճառական արշաւանդները պատմուհի մը դարձած էին նաեւ Եթովպիոյ ըրիստոնէներու զլխին, Հարէջ արքաներ չկրնալով տեղական նեղ միջոցներով ղէմ զնել բարբարոսներուն, օգնութեանը դիմած են այն ատենուան ամենազօրաւոր ըրիստոնէայ պետութեան՝ Պորտուգալի:

16րորդ դարու սկիզբները կ'իշխէր Եթովպիոյ մէջ պատանի արքայ մը՝ Լեփեա Դեմեկ (1508-1540), որու մայրը՝ Հեղինե Մայր-Թագուհին, մինչև տղուն մեծնալը կը կառավարէր երկիրը: Կարելի չէ չհիշալ այս Թագուհին ո՛չ թէ միայն իշխելու կարողութեան, այլ նաեւ զբաղի երկիրներէ օգտուելու ջանքին վրայ: Պորտուգալի այն ատենուան Թագաւորը, Յովհաննէս Բ., դեսպան մը ղրկած էր Հարեշիստան, բարեկամական կապ հաստատելու համար այս ըրիստոնէայ երկրին հետ: Դեսպանը՝ Կովիլմա, կրցած էր Մայր-Թագուհին վստահութիւնը շահիլ և բարձր պաշտօններու արժանանալ: Ուրեմն Հեղինէ կը մտածէր օգտուիլ պորտուգալցի դեսպանին, խնդրելով իրմէ, որ զրէ Պորտուգալի Թագաւորին, օգնութիւն հասցնելու համար անհաւատներու ղէմ: Թագուհին կը խոստանար իր կայսրութեան մէկ-

1. G. K. Rein: Abessinien, Eine Landeskunde nach Reisen und Studien in den Jahren 1907-1918, Berlin.

կրորդը Պորտուգալի տալ՝ ըլլալից օգնութեան փոխարէն, թէ՛ կողմնակից և թէ հարէշ նախարարներ այս առթիւ նախակներ կը գրեն Պորտուգալի թագաւորին, և այս խիստ կարեւոր թուղթերը ասոր հասցնելու պաշտօնը կը յանձնեն հայազգի Մատթէոսի: Թուղթերու մէջ առաջարկուած էր ի մէջ այլոց յարձակել Մեքսիկէ և Մեդիէնէ վրայ, այդպէս թրջական ծովային ուժը ջախջախելու համար:

1510ին Մատթէոս ճամբայ կ'ըլլէ և կը յաշտի անվտանգ Հնդկաստան անցնել: Փոխարքան, համարաւոր Ալրուկոնքիտան, որու համար կ'ըսուի թէ մինչև Պեկին ալ արշաւած է, ձերբակալել կու տայ սակայն հայազգի զեպպանը, երեք տարի Դոնայի մէջ բանտարկելով: Փոխարքան կ'առնէ այս ցայլը, կարծելով սկիզբները թէ Մատթէոս, որպէս Հայ՝ կարող է Սուլթանին լրտեսներէն մին ըլլալ: Երկար չարչարաններէ և տառապանքներէ ետք, Մատթէոս վերջապէս կրնայ համոզել Փոխարքան, որ մասնաւոր նաւ մը տրամադրելով զեպպանին, այս վերջինը կրնայ Պորտուգալ ճամբայ ելլել: 1514ին Մատթէոս կը հասնի Պորտուգալ, որու նոր թագաւորը, Խամեռուկ, զինքը լաւ կ'ընդունի: Ո՛չ թէ միայն տնտեսական, այլ նաև քաղաքական տեսակէտէ Հարեշիստան մեծ օգուտ կրնար բերել Պորտուգալի, որ իր կարգին պայքարի մէջ էր անհաւատ բարբարոսներու հետ: Հետեւաբար Խամեռուկ կը հրամայէ բազմաթիւ նաւեր զրկել կարմիր Մոլդ. ճամբան Հնդկաստանէն ուրիշ նոր պատերազմական նաւեր ալ գալով, զօրաւոր տորմիդ մը կը պատրաստուի, որ սկիզբները մեծ յաջողութեամբ ճեղքաւ, Ալէքս և ուրիշ նաւահանգիստներու մեծ ֆլաններ կը պատահուէ: Դժբախտաբար ահռելի փոթորիկ մը փրթելով, բոլոր նաւերն ալ ընչ ատենէն կ'ընկղմէ:

Այս չապաստած աղէտը ինքնին յաղթանակ մըն էր թուրքերուն համար, որոնց հիմակ աւելի համարձակօրէն և դէրաւ եթովպիւս կ'արշաւեն և Զարդէ կ'անցընեն

իրենց ձեռք անցած ջրիստոնեայ Հարէշները: 1559 մարտ 12ին թուրքերու կողմէ կը սպաննուի Եթովպիոյ այն ատենուան արքան Գյուսուսուսա (Դեբրա վորդի ճակատամարտի ատեն), որուն գանկը հայ վաճառական մը Անտիոց տանելով, եկեղեցիի մը մէջ թաղած է, կ'ըսուի:

Իսկ 1541ին, որ ատեն Վասկոյ դէ Գամայի եղբայրը Քրիստափոր, օգնութեան եկած էր Հարէշներուն, նմանապէս ահռելի ճակատամարտներ տեղի ունեցած են թուրքերուն հետ: Սակայն հակառակ Պորտուգալցիներուն և Հարէշներուն խիզախութեան, ջրիստոնեաները պարտուած են և Քրիստափոր դէ Գամա հերոսական մահ մը ունեցած է:

2. — ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԵՐ

Ժամանակակից շրջանը երկու դէմքով կ'երեւայ մեզի. Նախ անհատ Հայերու զործունէութիւն, երկրորդ ազգային-եկեղեցական: Առաջինը աղուոր զուգորդակութեամբ մը երկրորդին ծնունդ կու տայ, բան մը՝ որ Հարեշական պատմութեան համար նոր էջ մը կը փոխէ: Թեոսոքս Բ. կայսեր շրջանն է այդ, ուր Հայ մը, Ռասսուտ անունով, իր մեծ դերը կը խաղայ:

Թէոսոքս Բ. կայսրը զարմանալի դէմք մըն է. զինքը կարելի է Եթովպիոյ Նապոլէոնը կոչել: Շատ փոքր միջոցներով մեծ դիրքի և ուժի հասած, այս կորովի անձնաւորութիւնը միացեալ Եթովպիոյ ծնունդ տուած է Փառասիրութիւնը սակայն շատ անգամ կոյր և տղտ կ'ընէ մարդս: Նապոլէոն ինկաւ, այդ ախտէն վարակուելուն. Թէոսոքս Բ. ոչնչացաւ՝ նմանապէս ինքզինքը կորսնցնելուն: Նախկին զորովագութ թագաւորը եղած էր կատարեալ բռնապետ մը իր իսկ ժողովուրդին գլխին: Ինք, որ բանտարկեալ թշնամիներուն հետ իսկ սկիզբները ջրիստոնէավայել ընթացք մ'ունէր, հիմայ իր մօտակայ սիրելիներն ալ արիւնով կը ներկէր, պգտիկ յանցանքի մը համար իսկ:

կարելի է հետեւաբար գուշակել, թէ ըստորակ իշխանները առիթը գտած ասեմանին զուգահեռ պիտի բարձրացնէին բռնապետ կայսեր դէմ:

Թէոտոր Բ.ի հմայքը Եւրոպայ ալ սքփուած էր, այնպէս որ Միծն Բրիտանիա և Ֆրանսա մէյ մէկ հիւպատոս ունէին հարէշ արքային տատ: Կ'ըսուի թէ Թէոտոր չէր սիրեր ո՛չ անգլիացի, և ո՛չ ալ ֆրանսացի ներկայացուցիչները իր մօտ: Սր մը, ըրողացական խնդրի մը համար, Միծն Բրիտանիոյ Վիկտորիա Թագուհին իր իսկ ձեռքով զրուած նամակ մը կը դրկէ, որ դժբախտաբար անպատասխան կը թողուի: Կարելի չէ որոշապէս ըսել, թէ Վիկտորիա ինչպէս չպատասխանեց հարէշ արքային. կարեւորութիւն չտալու համար «կիսավայրենի» իշխանին թէ քաղաքական դարձուածք մը բանեցնելու համար: Ամէն պարագայի, Վիկտորիա Թագուհին այս ոչ-բարեկամական քայլը կայծն իսկ էր Թէոտոր արքան բարկու թեամբ բողաւմանելու: Հետեւաբար առանց այլեւայլի բրիտանական ներկայացուցիչը կը բանտարկուի Թագաւորին հրամանով: Լուրը մեծ իրարանցումով կ'ընդունուի Լոնդոնի մէջ: Կառավարութիւնը խուճմ չի նկատեր հարեշական անձանթ և վտանգաւոր երկրամասին վրայ յարձակողական մը պատրաստել, իր պատիւը և բանտարկեալները ազատելու համար: Չմոռնամ յիշելու, որ Թէոտոր իր հոգամասին մէջ գտնուող բոլոր Եւրոպացիներն ալ բանտարկած էր (18 հոգիի չափ): Յարմար կը նկատուի հետեւաբար բարեկամական քայլով մը Թիւրամացութիւնը փարատել: Այս շատ փափուկ պաշտօնին կը կոչուի Մասսաւայի բրիտանական հիւպատոս հայազգի Ռասսամ, որ Վիկտորիա Թագուհին կողմէ Թէոտոր Բ.ի ղրկուած նուէրները հարէշ կայսեր տանելու պաշտօնն ալ ունէր: 1866 թուին Ռասսամ կը յանձնէ նուէրները, և կը յաջողի ալ բոլոր բանտարկեալները ազատել: Ռասսամի զեւանդիտական ներութեան իբր պաշտոյց յիշեմ հետեւեալ դէպքը: Թէո-

տոր Բ. կայսրը բանտարկեալները ազատ կացուցանելէ անմիջապէս վերջ կը խնդրէ Ռասսամէն (որ այլեւս Թագաւորին վաստահութիւնը շահած կ'երեւէր), ըսելու իրեն, թէ արդեօք ճիշդ ըրած էր Անգլիացիները և միւս Եւրոպացիները (Ֆրանսացի, Գերմանացի) բանտարկելով: Եթէ անիրաւ քայլ մը առած է, պատրաստ է իսկոյն հատուցում ընել և ներողութիւն խնդրել... Ռասսամ, որ իր պաշտօնը վերջացուցած էր, պէտք չ'ունենար այդ հատուցումին (որ ծուղակ մը կընար ըլլալ), և կայսեր բացարձակապէս իրաւունք կու տայ...

Սակայն չար քախտը կ'ուզէ, որ Ռասսամի քաղաքավարական մէկ քայլը Ֆրանսացի նախկին բանտարկեալի մը չարախօսութեամբ փոխուի կայսեր առեւտրեան, այն աստիճան, որ յետոյ բրիտանական-եթովպական պատերազմին տեղի տուաւ: Ռասսամ, կայսրը պատուելու համար պարգապէս, կ'որոշէ զատկուան տունը և ետքը մեկնել՝ բանտարկեալներով միասին: Ինքնին անկարելորդ այս քայլը, որ Թերեւս առած է Ռասսամը Միծն Բրիտանիոյ շահուն ալ համար, խոշոր զրքպարտութիւններու դուռ կը բանայ ներկայ եղող Ֆրանսացիներէն մէկուն՝ Բարդէլի, որ անձնական հակառակորդն էր բրիտանական ներկայացուցիչին՝ Կամերոնի: Այս Ֆրանսացին թոյն կը թափէ Թէոտորի օթելոյական սրտին, ըսելով, որ Ռասսամ և Կամերոն չեն մեկնիր, պարգապէս դաւ մը սարքելու համար իրեն՝ կայսեր դէմ: Մեծն Բրիտանիա Եգիպտոսի հետ միացած՝ պիտի յարձակի Եթովպիոյ վրայ, զայն զաղթավայր մ'ընելով, կ'աւելցնէ Ֆրանսացին:

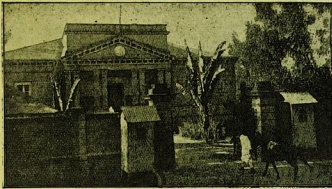
Թէոտորի համար շատ իսկ էին այս խօսքերը. առանց ժամանակ կորսնցնելու, վերստին ձերբակալելու կու տայ բանտարկեալները՝ հայազգի Ռասսամն ալ միասին:

Հարէշ կայսեր այս նոր քայլը նոր շփոթութեան կը մատնէ Լոնդոնը: Կառավարութիւնը երկար խորհրդածութիւններէ ետք դարձեալ յարմար կը դատէ բռնի

կերպով չմիջամտել և կը խնդրէ մեր Կ. Պոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքներէն, որ հաճին յարմարաստիճան կրօնատր մը դրկել թեոտորի՝ քանտարկեալները ազատելու համար: Մեր պատմութիւնը շատ քիչ անգամ արձանագրած է, որ մեծ պետութիւն մը մեր ազգին ու Եկեղեցիին օգնութեան պէտք ունենայ: Սակայն թէ ինչպէս կ'ըլլայ, որ մեր Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը

զօրաւոր բանակ մը Սրբ Ռոբերտ Նապիրրի հրամանատարութեան տակ կ'արշաւէ Եթովպիա և պարտութեան կը մատնէ թէոտոր Բ.ը: 13 ապրիլ 1868ին հարէշ կայսրը, տեսնելով որ փրկութիւն չկայ, Մագդալայի բերդին մէջ անձնառպան կ'ըլլայ:

Որո՞նք էին Երուսաղէմի մեր պատրիարքութեան երկու ներկայացուցիչ—պատգա-

«Եթովպիոյ Դրամատում»ը
Ադրիս-Աւերս.

այսպիսի խիստ պատասխանատու և վճարանշատ փափագի մը ընդառաջ կ'երթայ, առանց փոխարէն մեծ հատուցում մը պահանջելու, անհասկնալի կը թուի մեզի: Մեր Եկեղեցին, պաշտօնապէս թէոտորի պատգամաւորները ղրկելով, հայ ազգին անուշով շարժած կ'ըլլար, մինչդեռ Ռասսամ իր անձին համար միայն պատասխանատու էր: Բարբախտաբար Երուսաղէմի մեր պատգամաւորները չեն կընար թէոտորի հասնիլ և միայն ցնական տաժանելի ճամբորդութիւն մը կատարած ըլլալու բախտին կ'արժանանան: Որովհետեւ Անգլիոյ հանրային կարծիքը՝ անհամբեր դարձած բանտարկեալներուն չազատուելէն, կը պահանջէր բռնի միջոցներով Մեծն Բրիտանիոյ պատիւը վերահաստատել: Եւ իրաւ ալ հնդկական

մաւորները, Մին արքեպիսկոպոս մըն էր՝ Սահակ անունով, իսկ միւսը՝ աչքբաց և աշխոյժ վարդապետ մը՝ Տիմոթէոս անունով: Տիմոթէոս հետաքրքրաշարժ գործ մըն ալ ունի՝ Եթովպիոյ մասին¹, Այս գործին մէջ հայ վարդապետը կը գրէ, թէ ապրիլ 13, 1867ին մեկնած են Ս. Փաղաքէն: Ճամբան երկար տառապանքներու և մեծ դժուարութիւններու հանդիպած են: Իրենց ծառան՝ Եղեկիէլ՝ արդէն կէս ճամբան կը մեռնի տենդէ: Միասին տարուած շատ մը բեռներ, ինչպէս շուրջառներ, խաչեր, մասունքներ եւն. որոնք թէոտորոս Բ.ի սահմանուած էին, կը զոդ-

1. Չնոց անգու գիրք. Բարգմանութիւնը. «Zwei Jahre in Abessinien». Verlag von Wilhelm Friedrich, Leipzig.

ցելին ցեղապետներէն կամ աւագակներէն, Մահուան վտանգներ ալ անցցցած են մեր կրօնաւորները, որոնք սակայն բախտն ալ ունեցած են Մասսաուայի և Աղուայի մէջ Հայերու հանդիպելու, որոնք օսման հպատակներ են եղած: Աղուայի մէջ գտնուած է Կարապետ Որբի հանունով տանկահայ մը, որ ոսկերչութեամբ կը պարսպի եղեր: Ուրեմն այդ տանուընէ ի վեր ոսկերչութիւնը Հայերու ձեռքն է եղած Եթովպայի մէջ ալ:

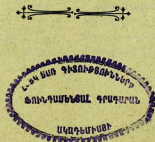
Թերևս անձնական տեսակէտէ իբրեւումը ունեցած ըլլան մեր երկու կրօնաւորները, երբ մերժած են Եթովպիոյ մէջ կրօնական իշխանութիւնը ձեռք առնել, քանի որ աւիկա բաղձացուած է հարէջ իշխանաւորներու կողմէ: Սահակ արքեպիսկոպոս, որ իր բարձր աստիճանին պատճառով կրնար Արժանա ըլլալ, մերժած է այդ պաշտօնը՝ Եթովպիոյ այդ տանուան խանակ և անապահով վիճակէն սոսկալով: Սակայն ազգային տեսակէտէ մեծ դժբախտութիւն մըն է եղած, որ Սահակ Սրբազան ընդառաջ չէ եկած Հարէջներու փափագին, այդպէս զօրաւոր հարուած մը տալով մեր Եկեղեցիին բարոյական շահերուն: Աւելորդ է ըսել, թէ Երուսաղէմի մեր պատրիարքութիւնը Եթովպիոյ ժողովուրդը հովուելով, միայն բարոյական մացուր պարտականութիւն մը պիտի կատարէ: Աղդիս—Աբերայի կառավարութիւնը անշուշտ առիթը եկած ատեն երբ մեզի դիմէ, անգամ մըն ալ ժխտական պատասխան պիտի չտանայ: Այս կը պահանջէ Հայ և Հարէջ ժողովուրդներու շահը:

Վերջացնելէ առաջ քանի մը խօսք ալ ներկայ Հայերու մասին՝ Եթովպիոյ մէջ: Ամենէն շատ Հայ կայ մայրաքաղաքին՝ Աղդիս—Աբերայի մէջ: Ճշգրիտ թիւ մը չկայ, քանի որ միշտ կը փոխուի, սա-

կայն կը կարծուի, որ քանի մը հարիւր հոգի ըլլան մայրաքաղաքին Հայերը: Վերջին իզմիրի և այլ աղանդներէն յետոյ մեր ազգակիցներէն ո՛չ—արհամարհելի թիւ մը նոր հայերն է մը գտած է Եթովպիոյ ազնիւ ժողովուրդին երկրին մէջ: Եւ, հպարտ եմ ըսելու համար, Երուսաղէմներուն մէջ Հայերը առաջին տեղերէն մին կը գրաւեն Հարեշիստանի մէջ: Միայն թէ անհամարաշխութիւնը, որ հոս ալ իր մասնէն ունի, պէտք է մէջտեղէն վերցնել անձնական զոհողութիւններով: Ու ասիկա՝ մեր իսկ շահուն համար: Եւ յետոյ ուրիշ կէտ մըն ալ. ինչպէս միշտ, այսուհետեւ ալ Եթովպիոյ մեր ազգակիցները ո՛չ թէ միայն պետք է յարգեն հարէջ յարեացական և յարեկամ կառավարութեան օրէքները, այլ նաև սիրցեն իրենք զիրենք հարէջ ժողովուրդին ալ, որպէս զի այս ազգի ցեղը հայ առեւեր միշտ զօրօգտարեքով արտառուէ:

Եթովպացիները աղտոտ և տգէտ ճերմակները կը կոչեն «Եւաֆրենճի Բարեա», այսինքն՝ Երուսաղէմի ստրուկներ: Ուրեմն անոնք ընդհանուր առումով մեծ համարում ունին Երուսաղէմներուն վրայ: Հայ ազգը պէտք է առաջին տեղը բռնէ այս համարումին մէջ, բոլորովին չէզոք մնալով այս կամ այն օտար պետութեան մը շարժումներէն՝ ի մասին Եթովպիոյ: Հարեշիստանի Հայերը պէտք է հետեւաբար, ինչպէս վերը ըսի, ամէն միջոցներով երկրին օգտակար ըլլալու աշխատին միայն: Արդէն կառավարութիւնը՝ հայ ժողովուրդին վրայ ունեցած իր համալուծումով՝ մեծ պաշտօններու կոչած է և կը կոչէ մեր ազգակիցներէն կարող անձնաւորութիւններ:

Ու մենք արժանի ենք միշտ այս վրաստանութեան:

(294) 200

ՀԱՆԱ Գիտնականական Գրադ. Գրադ.

901001092